

Wojciech Retkiewicz

SFERA UBÓSTWA W POLSCE W LATACH DZIEWIĘDZIESIĄTYCH XX WIEKU

W artykule zwrócono uwagę na pogłębiające się w Polsce w latach dziewięćdziesiątych XX w. zjawisko ubożenia społeczeństwa. Rozwarstwienie dochodów jest zjawiskiem typowym dla gospodarki wolnorynkowej, jednakże w przypadku Polski skala i zakres ubóstwa, w powiązaniu z rosnącym bezrobociem, staje się jednym z najważniejszych problemów społecznych.

Rozpoczęte w początku lat dziewięćdziesiątych przemiany polityczne, gospodarcze i społeczne przyniosły obok wielu pozytywów również szereg zjawisk określanych niekiedy jako koszty transformacji. Obok uwidocznienia się bezrobocia bardzo niepokojącym problemem staje się rozszerzanie się w Polsce sfery ubóstwa.

Samo ubóstwo nie jest zjawiskiem nowym. Występowało ono zawsze, jednak z różną skalą oraz zasięgiem. Badania prowadzone w latach osiemdziesiątych wskazywały, iż ubóstwo dotyczyło wówczas przede wszystkim rodzin emeryckich oraz patologicznych.

Proces ubożenia społeczeństwa i rozszerzanie się sfery ubóstwa odnotowany w latach osiemdziesiątych postępował także w latach następnych. Liczne badania prowadzone m.in. przez GUS i Instytut Pracy i Spraw Socjalnych wskazują, iż w latach dziewięćdziesiątych problem ubóstwa dotyczy znacznie szerszej grupy społeczeństwa. Za najbardziej zagrożonych biedą uznaje się ludzi w młodym wieku, z niskim poziomem wykształcenia, zamieszkałych na wsi lub w małym mieście. Niezależnie od miejsca zamieszkania ubóstwem zagrożone są rodziny wielodzietne, zwłaszcza posiadające więcej niż troje dzieci. W następnej kolejności wymienia się rodziny niepełne oraz rodziny ludzi starszych utrzymujących się ze świadczeń emerytalno-rentowych.

Za najważniejszą przyczynę pojawienia się niedostatku uznaje się bezrobocie. Kolejną istotną przyczynę stanowi niski poziom dochodów gospodarstw domowych zarówno w rolnictwie, jak i w działach pozarolniczych.

1. POJĘCIE UBÓSTWA

W licznych raportach i opracowaniach spotkać można różne definicje określające pojęcie ubóstwa.

Raporty Banku Światowego określają ubóstwo jako niemożność osiągnięcia minimalnego standardu życiowego. Według bardziej precyzyjnej definicji, stosowanej w państwach Unii Europejskiej, ubóstwo dotyczy tych osób, rodzin lub grup osób, których środki materialne, kulturalne i socjalne są ograniczone w takim stopniu, że poziom ich życia obniża się poza akceptowane minimum w kraju zamieszkania.

Za ludzi ubogich można uznać także tych, którzy żyją poniżej minimum socjalnego. Minimum socjalne obliczane jest przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych (IPiSS) jako granica ostrzegająca przed ubóstwem, wyznaczająca sferę niedostatku. Minimum to uwzględnia koszyk dóbr i usług uznanych za niezbędne do normalnego funkcjonowania człowieka w społeczeństwie, a jego poziom zbliżony jest do przeciętnego poziomu wydatków gospodarstw domowych.

Od roku 1995 w Instytucie Pracy i Spraw Socjalnych wyliczane jest także minimum egzystencji określane jako dolna granica ubóstwa. Szacowane jest ono na podstawie stałego koszyka, który zapewnia zaspokojenie tylko najniezbędniejszych potrzeb: skromne wyżywienie, utrzymanie bardzo małego mieszkania, uzupełnianie najbardziej podstawowych artykułów gospodarstwa domowego i bielizny osobistej, leki oraz potrzeby związane z wykonywaniem obowiązku szkolnego. Koszyk nie uwzględnia żadnych wydatków związanych z pracą zawodową, komunikacją, wypoczynkiem i kulturą. Jest to taki poziom, którego utrzymywanie się w dłuższym okresie czasu prowadzi do wyniszczenia biologicznego. Wartość minimum egzystencji zbliżona jest do połowy wartości minimum socjalnego.

2. ROZMIARY UBÓSTWA

Według danych z roku 1999 przedstawionych na posiedzeniu sejmowej Komisji Polityki Społecznej poniżej granicy minimum egzystencji żyje w Polsce 11% ogółu ludności, czyli 4,5 miliona obywateli. Jednocześnie liczbę osób zagrożonych ubóstwem, a żyjących poniżej minimum socjalnego określono na ok. 12 milionów (40% społeczeństwa). Pokrywa się to z wynikami badań CBOS nad subiektywnymi ocenami ludności swej sytuacji materialnej.

Stosowane przez Biuro Statystyczne Unii Europejskiej pomiary ubóstwa wg tzw. linii relatywnych, definiowanych jako połowa średnich wydatków

ekwiwalentnych w gospodarstwach domowych, szacują liczbę ubogich w Polsce na 5,4 mln osób (12–14% ogółu mieszkańców). Wszystkie przytoczone wartości wskazują na znaczne rozmiary tego zjawiska.

Na podstawie wyników badań prowadzonych w początku lat dziewięćdziesiątych wyraźnie stwierdzono poszerzenie się sfery ubóstwa do roku 1994. Według badań GUS na podstawie analizy budżetów domowych, w 1994 r. poniżej poziomu egzystencji żyło 6,4% ludności Polski. Opublikowany w tym samym roku raport Banku Światowego dotyczący ubóstwa w Polsce stwierdzał, że liczba biednych wynosi ok. 14,4%, tj. 5,5 mln osób. Rozbieżności liczbowe wynikają z zastosowanej innej metody badań. Bank Światowy za granicę ubóstwa przyjął poziom ówczesnej najniższej emerytury na osobę w gospodarstwie domowym.

W latach 1995–1996 wraz z poprawą sytuacji dochodowej gospodarstw domowych zanotowano zahamowanie wzrostu sfery ubóstwa, a nawet niewielkie jej zmniejszenie. Wyniki badań GUS określają odsetek osób żyjących poniżej minimum egzystencji w roku 1996 na 4,3%. Jednocześnie odsetek osób żyjących w sferze niedostatku, czyli poniżej minimum socjalnego zmniejszył się z ok. 58% w roku 1995 do ok. 47%. Zasięg ubóstwa relatywnego, odnoszącego się do przeciętnego poziomu życia w kraju szacowany był na ok. 14%.

W roku 1996 (podobnie jak rok wcześniej) dochody ok. 31% gospodarstw domowych były niższe od subiektywnej granicy ubóstwa. Dla porównania, w roku 1993 odsetek ten wynosił 40%.

Tabela 1

Granice ubóstwa

Kategorie	Granice ubóstwa		
	relatywna	ustawowa	minimum egzystencji
	w procentach		
Ogółem	15,8	12,1	5,6
Miasto	10,0	7,4	3,4
Wieś	24,9	19,5	9,1
Grupy społeczno-ekonomiczne			
pracownicy	12,6	9,2	4,1
rolnicy	27,2	21,2	10,4
pracujący na własny rachunek	9,0	7,0	3,1
emeryci i renciści	13,9	11,2	5,0
utrzymujący się z ze źródeł niezarobkowych	48,0	41,8	26,2

Źródło: na podstawie badań budżetów domowych GUS.

W roku 1997 zanotowano wzrost przeciętnych dochodów gospodarstw domowych, jednak faktycznie wzrosły one głównie w grupie bogatszych gospodarstw. Spowodowało to dalsze rozwarstwienie dochodów, a w konsekwencji wzrost ubóstwa relatywnego do poziomu ponad 15%. Ponownie zwiększyła się grupa osób żyjących w sferze niedostatku – przekraczając 50%. Pogłębiło się także zjawisko skrajnego ubóstwa – odsetek osób żyjących poniżej minimum egzystencji zwiększył się do ponad 5%.

Tendencja ta utrzymała się także w roku następnym. W sferze ubóstwa nastąpił wzrost o dalsze 0,8%, do poziomu 15,8%, a ubóstwo skrajne osiągnęło poziom blisko 6%.

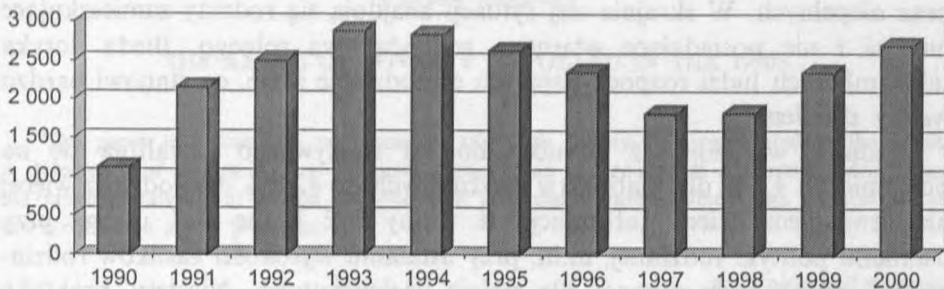
Przytoczone wcześniej dane liczbowe świadczą, iż rok 1999 był kolejnym, w którym zjawisko ubóstwa w Polsce uległo rozszerzeniu.

Alarmujące jest tempo, w jakim dokonuje się wzrost sfery ubóstwa, a konsekwencji wzrost szeregu negatywnych zjawisk związanych z biedą (m.in. wzrost przestępczości, wzrost liczby zachorowań, wzrost śmiertelności i spadek urodzeń).

3. SFERA UBÓSTWA

Jak już wspomniano, w latach osiemdziesiątych biedą zagrożone były przede wszystkim osoby starsze oraz rodziny patologiczne. Początek lat dziewięćdziesiątych to pojawienie się ubóstwa w gospodarstwach domowych, w których znajdowała się osoba bezrobotna. Szacuje się, iż występowanie osoby bezrobotnej w rodzinie zwiększa trzykrotnie prawdopodobieństwo popadnięcia w skrajne ubóstwo. Z tego względu obserwowanie tempa zmian w liczbie osób pozostających bez pracy może pośrednio wskazywać na kształtowanie się w Polsce sfery ubóstwa.

Po początkowym okresie szybkiego przyrostu liczby bezrobotnych w latach 1990–1994 zaobserwowano wyhamowanie tego zjawiska, a w kolejnych latach nawet jego spadek. Wydaje się, że mogło to być podyktowane zarówno ożywieniem gospodarczym, jak i również nieprzedłużaniem rejestracji w urzędach pracy przez bezrobotnych, którzy utracili prawo do pobierania zasiłku. Od roku 1998 obserwowany jest ponowny przyrost liczby zarejestrowanych bezrobotnych, do poziomu ponad 2,7 mln w początku roku 2000.

Rys. 1. Liczba bezrobotnych zarejestrowanych w Polsce w latach 1990–2000
(w tys. osób)

W rozkładzie przestrzennym ubóstwa obserwowany jest wyraźny związek występowania obszarów biedy z rejonami występowania bezrobocia. Dotyczy to zwłaszcza terenów rolniczych w północnej i zachodniej Polsce jak również starych okręgów przemysłowych (łódzki, wałbrzyski). Relatywnie najczęściej w ubóstwie żyją rodziny w małych miasteczkach oraz na wsi, najrzadziej w wielkich miastach. Potwierdzają to dane statystyczne, według których w roku 1998 w skrajnym ubóstwie żyło 3% mieszkańców miast (1% mieszkańców miast dużych, powyżej 500 tys., ale 6% mieszkańców miast poniżej 20 tys.). Natomiast na wsi odsetek ten wynosił 9%.

Czynnikiem decydującym o ubóstwie jest także poziom wykształcenia. Posiadanie wyższego wykształcenia daje praktycznie gwarancję braku zagrożenia skrajnym ubóstwem. Poziom dochodów w gospodarstwach domowych tych osób jest z reguły wyższy od przeciętnej. Wyniki badań przeprowadzonych w roku 1998 wskazują, iż w grupie gospodarstw domowych, w których głowa rodziny miała wykształcenie średnie, odsetek osób żyjących poniżej minimum egzystencji wynosił 2%, wykształcenie zasadnicze zawodowe – 7%, a co najwyżej podstawowe – 10%.

Rozszerzanie się sfery ubóstwa skrajnego oznacza nie tylko brak możliwości zaspokojenia potrzeb wyższego rzędu, ale również potrzeb elementarnych w zakresie żywienia czy ochrony zdrowia, co w konsekwencji prowadzić może nie tylko do degradacji społecznej, ale i biologicznej.

Główny Urząd Statystyczny na podstawie badań z 1998 r. budżetów gospodarstw domowych dokonał szacunku odsetka osób w gospodarstwach domowych zagrożonych ubóstwem.

Bardzo niepokojący jest fakt, iż ubóstwo w coraz większym stopniu dotyka ludzi młodych, w tym dzieci. Dla przykładu, w roku 1998 co druga osoba żyjąca w skrajnym ubóstwie miała poniżej 19 lat, a co trzecia poniżej 14. Odnosi się to zwłaszcza do dzieci z rodzin wielodzietnych

oraz niepełnych. W skrajnie złej sytuacji znajdują się rodziny zamieszkujące na wsi i nie posiadające własnego gospodarstwa rolnego. Bieda dotyka także młodych ludzi rozpoczynających samodzielne życie, co stanowi bardzo ważny problem.

Badania wskazują, iż granice ubóstwa relatywnego kształtują się na poziomie od 4,1% dla małżeństw bezdzietnych do 42,2% dla rodzin z więcej niż czworgiem dzieci. Informacje te winny być brane pod uwagę przy ustalaniu polityki rodzinnej, m.in. przy ustalaniu wysokości zasiłków rodzinnych i innych form pomocy dla rodzin wielodzietnych. Niestety, praktyka wskazuje na systematyczny spadek wielkości środków przeznaczanych na pomoc tym rodzinom.

Należy oczekiwać, że w najbliższych latach sfera ubóstwa w Polsce będzie się nadal poszerzać. Wynika to z obserwowanej tendencji wzrostu liczby bezrobotnych jak również konieczności przeprowadzenia szeregu działań restrukturyzacyjnych zarówno w przemyśle, jak i w rolnictwie. Z drugiej strony, w ostatnich latach obserwowany jest stały spadek udziału środków na pomoc rodzinom w produkcie krajowym brutto oraz na stypendia w systemie edukacji (z 2,5 % w roku 1990 do jedynie w 0,1% w 1995).

Poprawy poziomu życia i zmniejszenia sfery ubóstwa można oczekiwać dopiero w perspektywie przystąpienia Polski do Unii Europejskiej, co obserwowano już wcześniej w przypadku takich państw jak Irlandia, Grecja, Hiszpania i Portugalia.

LITERATURA

- Radwańska A., 1993, *Dochód narodowy, dochody i koszty utrzymania ludności 1980–1992 (literatura polska w wyborze)*, GBPiZS, Warszawa.
- Radwańska A., 1995, *Ubóstwo 1990–1995*, GBPiZS, Warszawa.
- Sfera ubóstwa w Polsce w 1998 r. (w świetle badań budżetów domowych)*. Wystąpienie posłanki Jolanty Banach na obradach Komisji Polityki Społecznej.
- Statystyczny opis życia 1990–1995*, 1997, GUS, Warszawa.
- Szymańczak J., 1998, *Ubóstwo wśród ludności wiejskiej*.
- Trzecińska D., 1997, *Sytuacja gospodarstw domowych w latach dziewięćdziesiątych*, „Wiomości Statystyczne”, nr 12.
- Ubóstwo w świetle badań budżetów gospodarstw domowych*, 1996, GUS, Warszawa.
- Wskaźniki ubóstwa w świetle badań budżetów gospodarstw domowych*, 1997, GUS, Departament Warunków Życia, Warszawa.

Wojciech Retkiewicz

THE RANGE OF POVERTY IN POLAND IN THE 1990S

The paper is focused on pauperisation of Polish society that aggravated in the 1990s. A divergence of income level is a typical phenomenon in free-market economies, nevertheless the range of poverty in Poland, coupled with progressing unemployment has become one of the most acute social problems.

dr Wojciech Retkiewicz

Katedra Gospodarki Przestrzennej i Planowania Przestrzennego UŁ